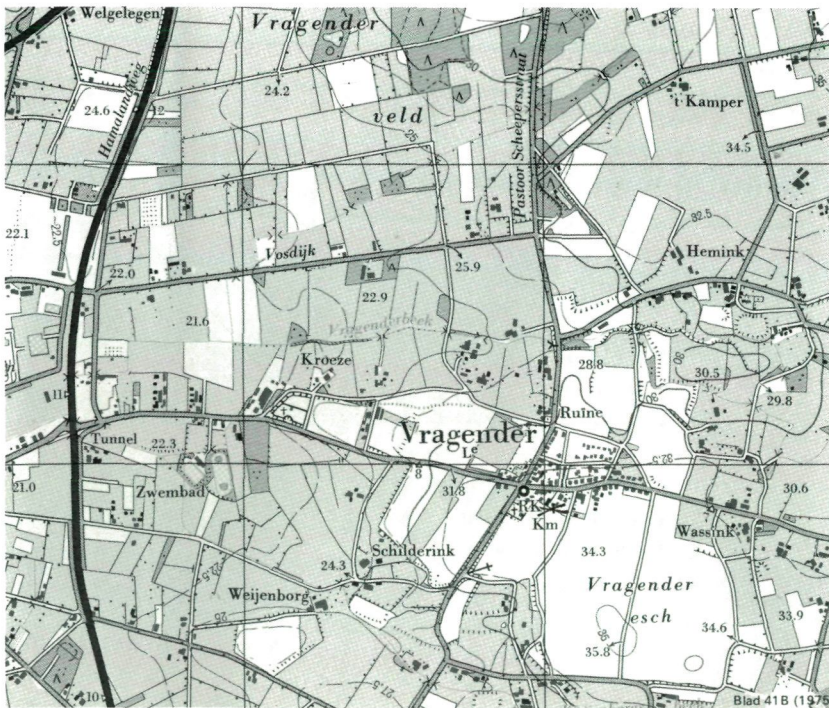

Kamponginning met plaatselijk essen

J. A. J. Vervloet

Kamponginningen en essen treffen we in ons land gewoonlijk aan in gebieden waar zand aan de oppervlakte ligt. Meestal is dat zand daar gedurende de laatste ijstijd (het zogenaamde Weichselien) terecht gekomen. Omdat het de oudere afzettingen als een soort deken bedekt, noemen we het “dekzand”. Niet overal is dat even dik. Hier en daar zijn er hogere ruggen opgestoven. In gebieden waar de oudere afzettingen een vlakke ligging vertoonden, is het golvende dekzandrelief met langgerekte, soms paraboolvormige hoogten gezichtsbepalend geworden. Elders, waar de onderliggende afzettingen een sterker reliëf vertoonden, zijn de oorspronkelijke hoogteverschillen van onder de “dekzanddeken” nog meer of minder duidelijk zichtbaar gebleven.

Dit verschil komt duidelijk naar voren in de beide kaartfragmenten. Het eerste fragment toont de omgeving van Vragender, ten oosten van Lichtenvoorde (Gelderland). De tweede kaart geeft het gebied rond Hallerhoek weer, ten oosten van Hellendoorn (Overijssel). In dit laatste gebied zien we betrekkelijk geringe hoogteverschillen optreden. Het is een typisch vlak dekzandgebied met koppen en ruggen die weinig boven hun omgeving uitsteken. Geheel anders is de toestand rond Vragender. Hier treden grote hoogteverschillen op die niet verklaarbaar zijn als een “normaal” dekzandrelief. Blijkens de dicht naast elkaar getekende hoogtelijnen (met intervallen van 2,5 meter) wordt het gebied doorsneden door een hoge rand, met hoogteverschillen die over korte afstanden meer dan 10 meter kunnen bedragen. Deze markante rand vormt een deel van de

Kamponginning met plaatselijk essen (esnederzetting in zandlandschap), met meervoudige of onregelmatige percelering; bebouwing geconcentreerd.

westelijke begrenzing van het zogenaamde Oostnederlands plateau, een restant van een voormalig rivierterras van de Rijn dat hier zo'n 700.000 à 800.000 jaar geleden tot afzetting kwam.

Verschillen in hoogteligging en bodemgesteldheid waren in het verleden beslissend voor de bewoonbaarheid. Vaak zien we dat hoge gronden mensen aantrokken. Het waren de gronden waar men verzekerd was van droge voeten. De laagten leenden zich veel minder voor vestiging omdat deze, bij gebrek aan een behoorlijke afwatering, zeer drassig waren en vanaf de herfst tot ver in het voorjaar onder water konden lopen. De verdeling in droge en natte gronden was vanzelfsprekend ook belangrijk voor de landbouwkundige mogelijk-

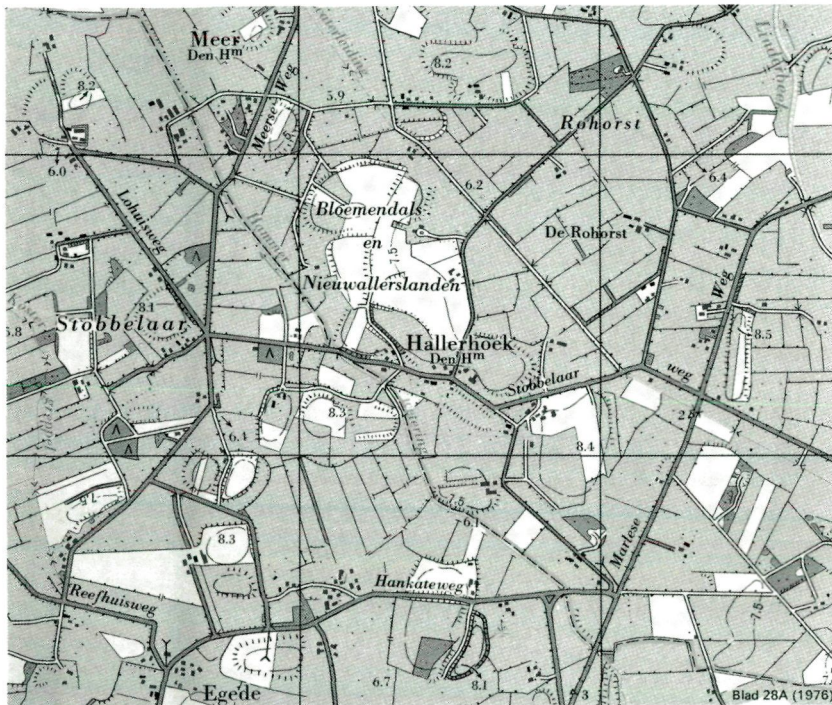
heden: hoge en droge gronden gebruikte men het liefst als akkerland; lage en natte gronden werden bij voorkeur benut als wei- en hooiland.

In de omgeving van Hallerhoek heeft dit geleid tot een landschapstype met kleine, verspreid liggende akkercomplexen die in hun verbreiding nagenoeg geheel samenvallen met de aldaar voorkomende ruggen en kopjes. Een kenmerkend voorbeeld vormen de centraal in het fragment gelegen Bloemendals- en Nieuwallerslanden. Bij Vragender daarentegen konden bovenop het vlakke Oostnederlandse plateau uitgestrekte aaneengesloten akkercomplexen ontstaan waarvan de Vragender esch een goed voorbeeld is.

Voor de landbouwkundige geschiktheid is

Landschapstype met kleine, verspreid liggende akkertjes of “kampen”, die veelal metr loofhout omzoomd zijn (foto Stiboka).

Kampontginning met plaatselijk essen (hoevenzwerm in zandlandschap), met meervoudige of onregelmatige percelering; bebouwing verspreid.

ook de bodemgesteldheid van betekenis: het optreden van storende leemlagen, waardoor bij overvloedige regenval het water niet bijtijds wegzakt; of juist de aanwezigheid van afzettingen met een grote doorlatendheid waarin het regenwater in rap tempo verdwijnt, zodat gesproken kan worden van een grote droogtegevoeligheid. Het laatste is de voornaamste tekortkoming van de gronden ten noorden en ten zuiden van de Vragender esch. Hier bevinden zich aanzienlijke hoeveelheden grindhoudende en grindrijke terrasafzettingen die — nauwelijks door dekzand bedekt — tot in de 19e eeuw onontgonnen zijn gebleven. De Vragender esch is juist ontstaan waar het grindhoudende materiaal beperkt bleef tot de diepere ondergrond. Rond Hallerhoek deed zich het tegenovergestelde probleem voor: in de laagten tussen de dekzandkoppen hoopte zich nog

in het begin van de 19e eeuw zoveel water op dat ontginning niet loonde.

Op de natuurlijke gegevenheden is eeuwenlang door de boeren rond Hallerhoek en Vragender ingespeeld. Dit kan nog in beperkte mate uit beide kaartfragmenten worden afgeleid: bochtige wegen duiden op het aansluiten bij het natuurlijke reliëf. Vooral het gebied bij Hallerhoek is nog rijk aan onregelmatige, gebogen perceelsscheidingen die verband houden met de vorm van de hogere ruggen en kopjes.

Ook de verspreiding van de bewoning was oorspronkelijk op natuurlijke omstandigheden geënt. De verspreide ligging van de gronden die het eerst in cultuur gebracht konden worden, maakte dat de boerderijen tamelijk ver uit elkaar werden gebouwd: op of in de nabijheid van de meest geschikte akkerlandjes die

— om het vrij loslopende vee de toegang te beletten — vaak door een beplante wal of heg waren omgeven. Dit soort afgeperkte stukjes land noemde men kampen. Waar, zoals op beide kaartfragmenten te zien valt, veel kampen bij elkaar liggen, spreekt men van een kamponginginningslandschap.

Enkele van de oudste erven vinden we nog terug door te kijken naar de boerderijnamen die op de kaartjes voorkomen en deze te vergelijken met namen die in oude archiefstukken zijn vermeld. Van de buurschap Vragender wordt al gesproken in 1188. In de omgeving wordt het erf Schilderink (ten westen van Vragender) al in 1260 genoemd en Wassink in 1323. Rond Hallerhoek duiken Egede en Meer respectievelijk in 1331 en 1333 in de geschreven bronnen op. In beide gebieden lijkt de bewoning echter ouder dan uit deze vermeldingen blijkt. De oudste vormen van de namen van Vragender en Egede - respectievelijk Vrageren en Eggen - zijn moeilijk te verklaren, wat doet vermoeden dat de bewoning teruggaat tot een vroegere periode. Met name in de omgeving van Vragender lijkt vestiging in de vroege middeleeuwen denkbaar.

Van de agrarische bedrijfsvoering in de periode vóór 1000 is weinig bekend. Wel kan worden gezegd dat het bosareaal waarschijnlijk groter was dan nu. Gedeeltelijk fungeerden deze bossen als weidegronden. Iets van deze oude situatie klinkt nog door in het stuk waarin Vragender voor het eerst wordt genoemd: sprake is van het bezit van een aandeel in de eikeloogst waarvan de omvang voldoende is om veertien varkens te voeden.

Omstreeks 1000 vond er een belangrijke verandering in de bedrijfsvoering plaats. Er werd een begin gemaakt met de plaggenbemesting. In de omliggende velden werden heide- en grasplaggen gestoken die, al dan niet gemengd met mest, op de akkers werden gebracht. Door dat proces telkens te herhalen ontstonden op de akkers humeuze plaggenbodems. Wanneer de dikte van het opgebrachte dek meer dan 50

cm bedraagt, spreken de bodemkundigen van enkeerdgronden. De plaggenbemesting leidde tot aanzienlijke veranderingen in het landschap. Zo werden bestaande hoogteverschillen door het opbrengen van grond geaccentueerd. Heel duidelijk is dit te zien op het kaartfragment Hallerhoek, waarop door "schrappes" talloze steilrandjes zijn aangegeven die de akkers begrenzen. Het ontstaan van deze randjes wordt uit ophoging verklaard. Een ander verschijnsel zien we bij Vragender. Door de plaggenbemesting werd het mogelijk grotere area's voor de akkerbouw te bestemmen. Dit is een verklaring voor het ontstaan van de Vragender esch die veel groter is dan de oorspronkelijke kampen.

Door dit landbouwsysteem is de druk op de omgeving sterk toegenomen. De omliggende woeste gronden verarmden doordat, met de plaggen, steeds meer organisch materiaal werd afgevoerd. De uitbreiding van de akkers leidde ook tot een grotere mestbehoefte. De veestapel nam in omvang toe. Dat ging voornamelijk ten koste van de wilgen- en elzenbossen in de laagten en de beekdalen die tot weide- en hooilanden werden omgevormd. De intensivering van de landbouw houdt verband met de bevolkingsgroei. Naast en tussen de oude erven werden nieuwe boerderijen gebouwd. In Vragender leidde dit proces al vóór de 15e eeuw tot het stichten van een kapel waarvan de ruïne thans nog te zien is. Bij deze kapel ontwikkelde zich het dorpscentrum.

De menselijke beïnvloeding van het landschap is steeds sterker geworden. De aanvankelijk gemeenschappelijk gebruikte weide- en hooilanden werden tussen de boeren verdeeld. Er werden sloten gegraven waardoor de ontwatering verbeterde. De strookvormige percelen ten westen van Stobbelaar (westelijk van Hallerhoek), die tot aan de Regge opstrekken, geven weer waartoe deze ontwikkeling heeft geleid. Anderzijds werden de lage gronden bereikbaar gemaakt door de aanleg van wegen op dijken, zoals de Vosdijk in het lage gebied ten

noordwesten van Vragender.

Bij de ontginning, verdeling en ontsluiting van de velden kwamen de beekdalen en de overige natte gebieden het eerst aan bod. Daarna kwamen ook de drogere gronden in aanmerking. Dat ging echter niet zonder moeite. Want de boeren hadden tot ver in de 19e eeuw plaggen nodig. Om hun belangen veilig te stellen hadden ze zich al vanaf de 13e eeuw verenigd in marke-organisaties. Uiteindelijk bleken de marken niet sterk genoeg en besloot men tot deling: in Vragender in 1831; rond Meer en Egede (bij Hallerhoek) respectievelijk in 1849 en in 1845. Van lieverlede zijn daarna, mede onder invloed van nieuwe vormen van bemesting, de resterende woeste gronden ontgonnen. Deze ontginningen kenmerken zich

door rechte wegen en regelmatige rechthoekige en strookvormige percelen. Met de ontginning veranderde ook het open karakter van deze gebieden. Er vestigden zich steeds meer kleine boeren die zich de laatste decennia zijn gaan toeleggen op de intensieve veehouderij: de varkens- en kalvermesterij, waarmee de opkomst van de maïsteelt samenhangt. Overigens is ook de melkveehouderij aanzienlijk toegenomen. Dat ging ten koste van het akkerareaal; delen van de kampen en van de essen werden omgezet in grasland.

De inrichting van het landschap is niet op de moderne eisen berekend. Aanpassing werd noodzakelijk geacht. Beide kaartfragmenten maken dan ook deel uit van gebieden waarin ruilverkaveling plaatsvindt.

Landschap ten noorden van Stobbelaar (bij Hallerhoek). Om de laaggelegen graslandpercelen zijn elzen aangeplant (foto Stiboka).